

ЧЛАНЦИ

Др Богумил Храбак

ПОСЛЕРАТНА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЦРНОЈ ГОРИ ОД КРАЈА XV ДО КРАЈА XVIII ВЕКА И УДЕО „ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА“ У ЊОЈ¹

У оцењивању историографске делатности једне повесне целине одређеног времена постоји више одредница на које треба мислити. Најпре су важни општи друштвено-политички и научно-организациони услови, квантитет и квалитет истраживачке продукције, временски и тематски распоред производње, стартно стање и питање научно-идеолошког континуитета у односу на претходну историографију, издавачке могућности, колико је проширена и обухваћена изворна документација, како је одговорено на неке специфичне методолошке захтеве у вези с изворима, како стоји са истраживачким кадровима и слично.

Општи друштвено-политички и научно-организациони услови били су врло повољни за рад на црногорској прошлости од конца XV до конца XVIII столећа. Социјалистичко друштвено уређење на дотад невиђен начин у Црној Гори је развило научна истраживања оснивањем Историјског института у Титограду, великог броја стручних установа (архива, библиотека, музеја), начних и стручних друштава (Академија наука, Друштво историчара). Све до 1945. године професионалних историчара-истраживача није било у Црној Гори, док сада имамо неколико десетина доктора наука који се у целини или делимично баве испитивањем прошлости. Самоуправна организација друштва ослобађа лични елан и енергију, као што марксистички поглед

¹ У овом историографском прегледу биће обухваћен само копнени део СР Црне Горе. Бока и остали делови црногорског приморја биће представљени другом приликом. Рад је прилог аутора за научни скуп поводом педесетогодишњице *Записа — Историјских записа*, одржан 22. и 23. октобра 1977. године у Цетињу.

на свет и метод веома много помажу да се феномени са којима се сусреће историја као наука правилно тумаче. Релативно лак одлазак на финансиран истраживачки рад у иностране архиве и библиотеке и велике техничке погодности у вези са прибирањем документације (микрофилмовање и ксероксирање грађе, међународна служба размене књига) омогућавају истраживачки рад који се пре 1941. године једва могао и замислити. Издавачка делатност је такође систематизована, уз постојање доста великог броја сталних гласила која објављују мање истраживачке текстове и руковети важнијих архивских аката. У тој часописној мрежи без икакве сумње *Историјски записи* заузимају централно место, доносећи највећи део текстова који се тичу црногорске прошлости.

Срећна је околност да су научни радници који се баве проучавањем поменутог периода црногорске историје у знатној мери искористили пружене могућности и за ових 30 година дали знатне резултате. Кадровска основа за проучавање поменутог периода црногорске прошлости је значајна, али показује две изразите слабости: а) изузев неких радника у Котору и неких правних историчара (за XVIII век), у Црној Гори сада нема људи који би могли да раде нарочито на странијој документацији; кадрови за тај посао налазе се у другим срединама (Београд, Сарајево, Задар); б) ти истраживачи су прешли 50 година живота и недостатак научног подмлатка врло ће се драстично ускоро показати. Недостатак истраживача у црногорској средини за поменути период може отворити питање поверења у остварења људи који су своје гнездо свили на другим странама. У таквим условима ипак је била срећна околност што су се управо преко *Записа* у извесној мери координирали научни напори.

Тешко је дати статистичке показатеље о количини укупне научне продукције за период после 1945. године, а нарочито за раније време. Ипак, без бојазни од претеривања може се апроксимативно узети да је за последње три деценије створено на посматраном научном домену бар три пута онолико колико је дато у науци за целокупни ранији период. Разуме се, та пропорција не може бити иста кад је реч о обогаћењу битним научним новинама, јер основни обриси црногорске прошлости били су познати и пре 1941. године. Ипак, сада и то, нарочито за наше раздобље, знамо неупоредиво више, боље и јасније.

Могло би се чак рећи да је тај раније „тамни“ период у неку руку био у жижи истраживачких напора у последњих 30 година. Такав курс, да се обрађују раније необрађени и запустени периоди био је правилан и рационалан. Ипак, атрактивност поменуте тематике показује неуједначености. Епоха турско-аустријско-млетачке превласти у последњој деценији у великој мери је изгубила ранију снагу, тако да се истраживачи неопозиво померају ка XX веку. Ако анализирамо чланке који су

у овом периоду објављени у *Историјским записима*, испада да је до 1955. објављено око 48, у времену 1956—66. године 55, а за последњих десет година само 12 радова; дакле, пад за око четири и по пута. Ипак, треба приметити да бројке не показују стварне односе, јер су се раније чешће појављивали прилози од свега неколико страница, док се сада дају већи радови. Неуједначен распоред постоји и код обраде три столећа која се посматрају. Док црногорски XVIII век, уз неке партије дубровачке повести припада најбоље обрађеним деловима целог периода од краја XV до краја XVIII века свих јужнословенских земаља, то се не би могло рећи за црногорски XVI век. Он је, несумњиво, већ и по самим збивањима и историјским процесима мање значајан и привлачан. Поред тога, учешће домаће ћирилске и италијанске грађе је мање изражено за XVI столеће, где је акценат још увек јак на изворима писаним не само турским него и латинским језиком, који се такође нешто слабије зна.

Стање на старту истраживања поменутог раздобља у Црној Гори у првим послератним годинама било је много повољније него у већини других наших крајева, где се о XVI, XVII и XVIII веку тада знало неупоредиво мање. Поред тога, онај научно-идеолошки расед који је у односу на дотадашњу науку настао са социјалистичким друштвеним уређењем и прихватањем марксизма-лењинизма као аналогне идеологије, био је у Црној Гори мање изразит и краткотрајнији него у привредно и научно развијенијим југословенским земљама. Црногорско друштво је у феудално доба имало кудикамо мање домаћих феудалних елмената, као и у време капитализма мање капиталистичких односа, него развијеније области. У другим срединама се оправдано инсистирало не само на класном прилазу него и на оцењивању буржоазije, па и њене интелигенције. У годинама које су уследиле после једног тешког рата и славне ослободилачке борбе, као и у годинама блокаде са 1948. годином, историчари Црне Горе су наглашено обрађивали и раније етапе своје ослободилачке борбе. Слично је, на пример, било и са обрадом прошлости наших приморских области због нерешеног разграничења са Италијом. Као ретко где другде неколико предратних рукописа (Д. Вуксан, Д. Лекић, П. Поповић) без измена је штампано. Та обузетост темама о ослободилачкој борби и у даљој прошлости није остала без последица: наслеђене су неке старе дилеме (вековна слобода и статус Црне Горе према Турцима), односно и даље се радило на политичкој и ратној историји, а запостављала се економско-социјална.

У обради проблематике Црне Горе односног доба у последње три деценије постигнут је још један врло позитиван биланс. Пре другог светског рата хеуристичка основа истраживања била је врло уска, и осим ћирилске и нешто италијанске (сасвим мало немачке и француске) грађе, друга се није користила. У но-

вим условима први пут су проговорили и турски документи о питању односа Црне Горе и Османлијског царства. Италијанска и латински писана грађа систематски и упорно је узимана у поступак, па су и руска и ћирилска акта пружила нове низове података које није било тешко верификовати у историјске чињенице. Ни за једну другу нашу земљу извори за XVI—XVIII век нису тако лепо комплетирани и њихове вести укрштене у обради као за Црну Гору. Многи чак и познати професори сматрали су у првим послератним годинама да су радом Јована Томића, на пример, исцрпљене могућности у великом Државном архиву у Венецији. Таква претпоставка је врло убедљиво демантована. И рад у Котору, Задру и Дубровнику пружио је нов и користан документациони материјал.

Коришћење грађе наметало је нека методолошка питања. Као што је познато, треба бити обазрив у погледу статистичког прихватања навода турских пописних дефтера, јер они понекад пописом не обухватају целокупно становништво него само одређене категорије, које се, због пореза или другог, и пописују. Таквих тешкоћа није било са пописима о Црној Гори који су објављени. Што се тиче венецијанске грађе, научно су најкорисније и најчешће употребљене релације млетачких цивилних и војних функционера. То су извештаји које су, на одстојању од догађаја, писали политички врло образовани људи, тако да су подаци пробрани, те их је понекад довољно само превести и одмах уносити у властити научни текст. Они су састављени на начин који бисмо могли квалификовати као синтетични. Поред свега тога, они су ипак секундарни извори, уколико у свом прилогу не доносе непосредне извештаје са терена на основу којих су писани. Слична је ствар са свим статистичким подацима, млетачким и другим, који су такође извори секундарног карактера, чије примарне варијабле чак не можемо контролисати. Релације као извор омогућиле су писање много брже него они растрзани извори који дају мозаички карактер перцепције. Поред тога, на основу њих могло се писати и много више синтетички, и то без уобичајених тешкоћа таквог писања са другим изворима.

I. — Издавање грађе

У непосредној вези са проучавањем извора је издавање грађе. Оно представља једну од најслабијих страна целокупне југословенске послератне историјске науке. Општа журба времена, потреба да се што пре дође до експлицитних сумарних резултата, па и недостатак (или неправилна дистрибуција) средстава да се прати тако проширен фронт истраживања — основни су узрок те појаве. Сами истраживачи не зазиру од задатка

да објављују грађу и упућени су у посао око припремања критичких издања извора. Чак и *Историјски записи* ни издалека нису неговали ову врсту историографског посла као предратни *Записи* (са прилозима нарочито Д. Вуксана). Прва послератна систематска збирка извора био је „Зборник докумената из историје Црне Горе (1685—1782)“ (Цетиње 1952, 450), коју је приредио Јевто Миловић. Збирка се првенствено односи на писма владика и црногорских главара млетачким представницима у Котору. Од важнијих подухвата у објављивању извора на народном језику треба поменути фототипско издање „Цетињског љетописа“². Домаће изворе на српском језику односно преписку црногорских владика објављивали су у мањим руковетима у *Историјским записима* Јевто Миловић³, Славко Мијушковић⁴, Ристо Драгићевић⁵ и Ђорђе Миловић⁶.

Појединачно су публиковани и документи стране провенијенције, посебно на италијанском језику. Ту од издавача на првом месту треба поменути Глигора Станојевића⁷, Стјепана Ан-

² Извор је састављен у другој половини XVIII века и одавно је познат и коришћен у науци. Издање је публиковано на Цетињу 1952, са уводом и коментарима Ника С. Мартиновића. О „Цетињском љетопису“ као историјском извору писао је Божо Михаиловић (*Историјски записи* — у даљем тексту: *ИЗ* 1963, књ. XX, 4, стр. 601—620).

³ Владика Данило у свјетлости својих досад непознатих писама (*ИЗ*, 1952, VIII 4—12, 334—335). — Јевто Миловић је публиковао и десетак писама владике Саве и Василија Петровића (*ИЗ*, 1957, XIII, 275—283).

⁴ Писмо владике Висариона и гувернера Зана Болице-Грбичића о побједи Комана над Турцима 1691. године (*ИЗ*, 1953, IX, 2, 529—532); Један докуменат о учествовању митрополита Саватије Љубибратића у биткама Морејског рата (*ИЗ*, 1953, IX, 1, 266—269). — Аутор је објавио и писма црногорског владике на страним језицима: Једно оригинално писмо владике Василија на латинском језику (*ИЗ*, 1965, XXII, 2, 365—366).

⁵ Документи из архива црногорских гувернадура (*ИЗ*, 1949, III, 5—6, 312—322).

⁶ Нека писма владике Саве и Василија Петровића (*ИЗ*, 1957, XIII, 1—2, 275—283). — Од домаћих извора треба поменути и *Мемоаре* Симеона Пишчевића (Београд, СКЗ, 1963, 533), кад говори о боравку владике Василија у Русији.

⁷ Једно Милорадовићево писмо Грбљанима из 1711. године (*ИЗ*, 1953, IX, 1, 283—284); Једна представка Георгија Радоњића руском двору из 1758. године (*ИЗ*, 1954, X, 1, 231—236); Један докуменат о црногорско-турском рату 1756. године (*ИЗ*, 1960, XVII, 2, 314—315); Један млетачки платни списак црногорских главара из 1715. године (*ИЗ*, 1960, XVII, 4, 785—788); Неколико докумената из историје Црне Горе прије почетка Кандијског рата (*ИЗ*, 1961, XVIII, 1, 121—127); Једна представка црногорских главара млетачком сенату из 1722. године (*ИЗ*, 1963, XX, 1, 140—144); Један платни списак морнара и официра млетачких наоружаних барки из 1626. године (*ИЗ*, 1967, XXIV, 2, 363—373); Општи лист манастира Острога из средине XVIII вијека (*ИЗ*, 1972, XXX, 3—4, 431—441); Писма црногорских главара синдицима инквизиторима из 1749. године (*ИЗ*, 1969, XXVI, 4, 651—654); Писма црногорских и брдских главара Млечанима између кандијског и

тољака⁸, Јорја Тадића⁸ и Петра Шеровића¹⁰. Скренута је пажња на немачку грађу о иселјавању Црногораца у Русију у XVIII веку у архивском фонду Славонско-сремске генералне команде.¹¹

У новим условима значајан подухват учињен је превођењем најкорисније турске документације о Црној Гори. Сарајевски професор Бранислав Ђурђев посебно је заслужан што је обелоданио турски дефтерски материјал о Скендербеговом санџакату 20-их година XVI века.¹² Разноврстан турски материјал мање вредности донео је Сарајлија Хамид Хаџибегвић.¹³

Изузетно је публикован и епиграфски материјал.¹⁴ Иако таква зрнца могу бити употребљива (па чак представљати и повод за полемике), напори на сакупљању натписа ипак значе један посао који историјски припада ранијој епоси.

Озбиљно се поставило и питање објављивања грађе за правну историју. За компаративне студије о обичајном праву могу послужити „Паштровске исправе XVI—XVIII вијека“¹⁵, као и нека друга правна документација о Паштровићима.¹⁶

морејског рата (ИЗ, 1967, XXIV, 2, 339—350); *Попис Херцеговаца пресељених у Боку Которску послије Карловачког мира* (ИЗ, 1970, XXVIII, 1—2, 165—170); *Три молбе херцеговачких главара млетачкој влади* (ИЗ, 1972, XXIX, 1—2, 171—176.

⁸ *Неколико докумената о мисији кнеза Долгорукога у Црној Гори 1769*, Цетиње 1949, 76.

⁹ *Тестамент Божидара Вуковића, српског штампара XVI века*, Зборник Филозофског факултета у Београду, VII—1, 1963, 337—364.

¹⁰ *Једно писмо попа Вука Станишића из Његуша 1735* (ИЗ, 1956, XII, 1—2, 314).

¹¹ *ИЗ*, 1966, XXIII, 1, 136—137, (Л. Ђелал).

¹² *Дефтер за црногорски санџак из времена Скендер-бега Црнојевића из 1521. и 1523. године* (Прилози за оријенталну филологију, I, 1952, Сарајево, и даље свеске). Касније прештампано и допуњено коментарима у две књиге (Сарајево, 1968. и 1973; друга књига заједно са Л. Хаџиосмановић).

¹³ *Турски документи у Државном музеју на Цетињу* (ИЗ, 1955, XI, 1—2, 115—130); *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585* (ИЗ, 1969, XXVI, 4, 585—616). — Хаџибегвић је публиковао и турске документе о Грбљу, углавном акта грбљског судије (Споменик САНУ CV, 1956, 79—91). — Појединачно могу се наћи преведени турски документи и у другим радовима. Три таква документа из XVII века, који се тичу манастира Дубочице и Довоље на Тари, донео је Марко Кажих (Фермани и наши културно-историјски споменици, Старине Црне Горе V, 1975, 153—59).

¹⁴ Јован Ивовић, *Три натписа у селу Петровићима* (ИЗ, 1957, XIII, 1—2, 258—65); П. Шеровић, *О натпису из манастира Праскавице* (ИЗ, 1954, X, 1, 243—46).

¹⁵ И. Божић, Б. Павићевић и И. Синдик, Цетиње 1959, 287.

¹⁶ *Руковет докумената о обичајном праву 1545—1855 Томице Никчевића и Бранка Павићевића* (ИЗ, XVII, 3—20). — Б. Михаиловић је објавио *Неколико паштровских исправа и једно писмо владике Данила* (ИЗ, XIV, 328—40), у којој збирци има девет докумената из XVI и XVIII столећа. На паштровске правне споменике осврнуо се и Сл. Мијушковић радом *Књига паштровских привилегија* (ИЗ, XV, 476—507).

II. — Раздобље од краја XV до краја XVII века
(политичка историја)

Стање у Црној Гори и на Црногорском приморју у време млетачко-турског рата 1499—1503. описао је Глигор Станојевић.¹⁷

Доба санџак-беговања Скендер-бега Црнојевића привукло је нешто више истраживача. Сасвим непосредну дубровачку латински писану грађу обрадио је Богумил Храбак; приказани су покрети маса, дат је пословни портрет једног домаћег коленовића који је неговао добре односе са словенском патрицијском републиком и учињене су хронолошке исправке његове управе.¹⁸ Револт Црногораца 1519. године осветлио је и Сл. Мијушковић.¹⁹ О Мустафи, турском државнику родом из Црне Горе, оставио је белешку П. Шеровић.²⁰

На основу цариградске архивске серије „Mühimme defteri“ скопски оријенталиста Александар Матковски описао је буну око Подгорице 1565. и побуну око Скадра 1575—76. године.²¹ Дубровачки подаци сведоче да је први од поменутих револта изазвао шири покрет племеника Црне Горе и током 1566. године.

Најзначајнији обрађивач црногорске историје на основу турске документације јесте Б. Ђурђев. Његов главни рад из те проблематике је његова докторска дисертација „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ (Сарајево 1953, 136). Ђурђев је у свом делу настојао да фиксира домаће феудалне елементе, степен и развитак аутономије, положај цркве, друштвену слободу Црногораца, турске носиоце власти и сл. Иако је његова дисертација изазвала и квалификоване²² и неквалификоване реакције, после изнесених турских података тешко је гуслати стару песму о томе да Црна Гора ни на који начин није признавала турску врховну власт. Неким научницима нестручним за овај период ови егзактни подаци нимало не сметају да стару тезу поново оживе лицитацијама о непрекинутом континуитету црногорске државе од дукљанских и зетских времена, не трудећи

¹⁷ ИЗ, 1963, XX, 31—50. — На збивања 1519. односи се и један од четири прилога: ИЗ, 1959, XV, 2, 549—61.

¹⁸ *Анали Хисторијског института ЈАЗУ у Дубровнику*, I—VII, 1957—8, 419—39.

¹⁹ ИЗ, XVII, 565—72. — Види и прилошчић: С. К., *Један податак о Скендер-бегу Црнојевићу* (ИЗ, 1953, IX, 1, 277). — На потомке Црнојевића осврнуо се и В. Винавер (ИЗ, 1953, IX, 1, 211—19), али са неким грешкама.

²⁰ ИЗ, 1961, XVIII, 3, 496—99.

²¹ ИЗ, 1970, XXVII, 1—2, 147—57.

²² Г. Елезовић: ИЗ, 1954, X, 1, 256—82; Бранислав Недељковић: ИЗ, 1959, XV, 2, 509—47. — Ђурђев је Елезовићу одговорио у VI свесци *Годишњака Друштва историчара БиХ*, стр. 324—26.

се да своје маргиналне белешке стварно и докажу.²³ Своја конкретно-историјска истраживања Б. Ђурђевић је уобличио у низу ситнијих и крупнијих прилога, обухватајући и суседна брдска и малисорска племена.²⁴

И пре и после појаве докторске дисертације Б. Ђурђевића чак и неки београдски историчари освртали су се на старо питање о томе да ли је Црна Гора била независна у XVI и XVII веку, односно какав је био квалитет власти Турака у Црној Гори у XVII столећу. Обухватнији рад, уз коришћење и преписа стране документације у Архиви САНУ, дао је Богољуб Петковић.²⁵ Ово обновљено расправљање о старој теми не значи да историчари нису у стању да изађу на крај са једном тематиком, него знатно више говори о публици која треба да прими научне резултате. Та публика поседује једно изразито слободарско осећање и, како то већ обично бива, своја схватања настоји да пренесе и у давно прохујала времена, не водећи рачуна о томе да друштвена слобода још не значи и политичку слободу. Ту су се налазиле тешкоће и у време Илариона Руварца и Јована Томића, чије резултате је Црна Гора одбијала и из политичких, тј. династичких разлога. У наше време, оптерећено националистичким девијацијама, као да неки интелектуалци желе да бар у прошлости своје земље стекну неке приоритете, довољно речите.

Иако се у основним истинама налази на истим позицијама као Б. Ђурђевић (односно као и И. Руварац и Ј. Томић), Глигор Станојевић, најпознатији и најплоднији послератни обрађивач овог периода Црне Горе, дошао је у неким питањима, на основу богате и врло непосредне млетачке грађе, до нешто друкчијих резултата. Од његових обухватнијих расправа из црногорског XVI и XVII века треба навести полемички рад „Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку“²⁶ и „Црну Гору у доба кандиди-

²³ *Стварање*, (Титоград), VI/1977 (Д. Живковић).

²⁴ *Одлазак црногорског владике Пагомија у Цариград у другој половини XVI века* (Историјски часопис II, 1951, 135—43); *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, (Радови II, Сарајево 1954, 165—22); *О границама између Херцеговине и Црне Горе 1477. и 1481.* (Радови Филозофског факултета у Сарајеву, VI, 1971, 321—32); *Прилози за проучавање турских извора за историју Црне Горе крајем XV и у XVI веку* (Годишњак Друштва историчара БиХ XV, 1964, 181—96); *Ситни прилози из историје Црне Горе у XVI и XVII веку* (Годишњак Друштва историчара БиХ, VI, 1954, 55—62; VII, 1955, 17—36; VIII, 1956, 69—85 (заједно са Л. Хаџиосмановић); *Подаци о Дробњацима у дефтеру за херцеговачки санџак из 1477. године* (ИЗ, 1962, XXI, 1—2, 149—59); *О неким проблемима историје Црне Горе у XVI и XVII веку* (ИЗ, 1959, XVI, 3—4, 193—218).

²⁵ М. Жеравчић, *Једно спорно питање у нашој народној историји* (ИЗ, 1954, VI, 10—12, 367—81); Б. Петковић, *Прилог питању турске власти над Црном Гором у XVII веку* (ИЗ, 1959, XV, 2, 419—65).

²⁶ ИЗ, 1959, XV, 2, 325—417.

²⁷ *Историјски гласник*, 1953, 1—2, 3—54.

ског рата“.²⁷ Станојевић сматра да је црногорска аутономија, без обзира на покушај Турака почетком XVII века да је обуздају, и даље јачала током XVII века. Он је и ту дао неколико мањих прилога из политичке или неких фах-историја. И он у ратним збивањима и у држању Венеције упоредо са Црном Гором прати ситуацију у брдским, херцеговачким и арбанашким племенима.²⁸ Једна подгрупа тих ситних прилога су иверци о умиру, сасвим фактографски усмерени.²⁹

Велико Станојевићево избацивање архивских података на светло дана (уз евентуалне узгредне непрецизности) као и непревладана традиционалистичка схватања, па и лична завист људи који су годинама радили на мање издашним изворима и самим тим и са мање резултата, изазвали су различите реакције. На њих је Станојевић без куртоазије одговарао, тако да је посматрани период историје Црне Горе у нашој послератној историографији остао карактеристичан и по великом броју полемика и интензивно написаних критичких приказа. Станојевић је и у овом историографском роду изашао као најплоднији писац. Ако се изузме понекад мало оштрији тон, те полемике су биле од стварне користи за науку, јер су нека питања заиста изоштрена.³⁰ Често су неки обухватнији радови у ствари настали као одговор на учињене примедбе. Или, с друге стране, обрада неких установа или момената изазвала је стварање исто-

²⁷ О везама Црне Горе и Боке Которске у XVI вијеку (Споменик САНУ СП, 21—23; Један непознати рукопис Маријана Болице о Црној Гори (Историјски гласник 1954, 4, 61—64); Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске у првој половини XVII вијека (Историјски гласник, 1956, 3—4, 55—63); О неким спорним питањима из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку (Историјски гласник 1957, 3—4, 88—100); Односи Венеције са брдским, црногорским и херцеговачким племенима од опсаде Котора до морејског рата (Историјски часопис 1959, IX—X, 205—38); Покрет брдских и албанских племена уочи кандијског рата (ИЗ, 1960, XVIII, 3, 513—24).

²⁸ Један податак о мирењу Црногораца и Паштровића из 1681. године (ИЗ, 1953, IX, 1, 278—82); Једна одлука умирног суда из 1642. године (ИЗ, 1963, XX, 1, 138—40); Неколико умира између Бокеља и Турака (ИЗ, 1966, XXIII, 1, 129—36).

³⁰ Станојевићеве полемике биле би следеће: Одговор Браниславу Ђурђеву поводом писања „Дужност домаћег црногорског војводе или спахије није постојала у XVI веку“ (Историјски гласник, 1953, 3—4, 115—19); Поводом једног приказа (ИЗ, 1958, XIV, 1—2, 436—41); Оживљавање романтичарске концепције о историји Црне Горе (ИЗ, 1959, XVI, 3—4, 219—34); О научном методу и чудним принципима у полемици Богољуба Петковића (Историјски гласник, 1960, 3—4, 131—43); Одговор на двије полемике (Историјски гласник, 1962, 1—4, 197—209); Смисао једне полемике (Историјски гласник, 1963, 4, 98—102); Шта је црногорски збор у првој половини XVII вијека (Годишњак Друштва историчара БиХ, XIV, 1963, 253—68); Још неколико ријечи о чињеницама (Годишњак Друштва историчара БиХ, XV, 1964, 247—52); Око тумачења једног документа (ЈИЧ, 1964, 4, 109—14); Поводом двије критике (Историјски гласник, 1971, 1, 133—42); ИЗ, 1968, XXV, 4, 657—67.

риографског „питања“. Такво је, на пример, питање црногорског збора у XVII веку. Док Б. Ђурђевић налази само једно представничко тело, Станојевић пише о два форума.³¹

Поред Станојевића, на моменте црногорске историје за време 25-годишњег кандијског рата освртали су се, али ситним прилозима, и неки други научни радници.³² Станојевић је, пак, обратио пажњу на млетачку политику према Црној Гори и суседним племенима од краја кандијског до почетка морејског рата.³³

Старији научни радници у Котору Р. Ковијанић и католички свештеник Иво Стјепчевић објавили су неколико мањих прилога о Црној Гори овога периода на основу ситних разбацаних зрна которске архивске грађе, обраћајући посебну пажњу породици Хераковићима.³⁴ И сам Ковијанић је касније писао о неким личностима из Црне Горе, гледајући их кроз призмину которског архива.³⁵ На сличан начин је на основу которских архивских помена Сл. Мијушковић скицирао неке црногорске политичке физиономије.³⁶

После велике епопеје коју је значио кандијски рат за све наше области на јадранском приморју и у његовој близини (са појавом бокељских хајдука и борбама и у Херцеговини), рат хришћанских сила против Османлија 1683—1699. представља значајан период у ослободилачким борбама Црногораца и дру-

Полемике и прикази осталих дискутаната: Р. Драгићевић, *О методу једног научника* (ИЗ, 1956, XII, 1—2, 386—95); П. Шеровић, *Осврт на један списак православних цркава у Боки Которској из г. 1758* (ИЗ, 1957, XIII, 1—2, 378—83); Н. С. Мартиновић у ИЗ, 1957, XIII, 1—2, 367—71.

³¹ Б. Ђурђевић, *Значај црногорског збора у XVII вијеку* (Обичајно право и самоуправљање на Балкану и суседним земљама, Београд 1974); *О црногорском збору у првој половини XVII века* (Годишњак Друштва историчара БиХ, XIV, 1963, 269—74). Станојевићеве реакције биле би следеће: *Годишњак XIV*, 1963, 253—68; *Годишњак XV*, 1964, 247—52); *Једна концепција о црногорском збору у XVII вијеку* (Гласник цетињских музеја, VIII, 49—61).

³² Сл. Мијушковић, *Један прилог историји Црне Горе* (споразум главара Комана и Микулића из 1663), (ИЗ, 1953, IX, 1, 233—37); И. Стјепчевић — Р. Ковијанић, *Доказ о аутономији Црне Горе XVII вијека* (главари црногорских племена), (ИЗ, 1953, IX, 2, 504—9); Душан Берић, *Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648. године* (ИЗ, 1959, XV, 2, 563—71).

³³ *Односи Венеције са херцеговачким, брдским и црногорским племенима од опсаде Котора 1657. до почетка Морејског рата 1684* (Историјски часопис IX—X, 1959, 205—38).

³⁴ *Неколико података о Рувиму Бољевићу* (ИЗ, 1953, IX, 2, 258—9); *Неколико података о Томашу Мартиновићу* (ИЗ, 1953, IX, 2, 522—28); *Помен о Шћепцу Хераковићу—Његошу* (ИЗ, 1953, IX, 2, 520—22); *Први писани помен о Хераковићима* (ИЗ, 1953, IX, 2, 519—20); *Помену о његушком кнезу Стјепану* (ИЗ, 1954, X, 1, 247—48).

³⁵ *О Вуку Мићуновићу и племенском умиру* (ИЗ, 1959, XV, 2, 548—89); *О војводи Драшку* (ИЗ, 1963, XX, 3, 466—73).

³⁶ *Неколико досад непознатих података о црногорском спахији Драгу Николичићу* (ИЗ, 1954, X, 1, 211—14).

гих југословенских народа, уз наслон на Венецију или Аустрију. О Црногорцима и херцеговачким племенима у тзв. морејском (млетачко-турском) рату написано је више радова и у последње три деценије, и то пре свега на основу венецијанске и которске грађе. Никшићи, који су били најбоље повезани са Млечанима, добили су почасно место у тим обрадама.³⁷ Аутор који се најчешће огледао својим текстовима о овом раздобљу био је Сл. Мијушковић, и то већ у првим послератним годинама, служећи се которским архивом.³⁸ Писац „Далмације у доба морејског рата 1684—1699“, Глигор Станојевић, такође је публикувао неке прилоге из ове бурне деценије и по јадранске повести.³⁹ И неки други научни радници имали су потребе да се искажу краћим саставима.⁴⁰ Ова материја, посебно кад је реч о борбама на тадашњој црногорско-херцеговачкој граници и о црногорским хајдучким упадима, ни издалека није исцрпљена.

III. — Племенско друштво Црне Горе у XVI—XVIII веку

Племенска основа друштва представља специфичност Црне Горе која је дошла посебно до изражаја у XVI, XVII и XVIII веку. Послератна историографија, која је, природно, већу пажњу поклањала феноменима друштвеног живота, није испустила из научне обраде овај круг питања. Штета је што се историчарима у тим настојањима нису прикључили привредни историчари и социолози, односно знатно више и правни историчари. У поменутој проблематици историчари су се више задржавали на извесним одликама и установама тога друштва, указивали су на елементе његовог менталитета (нарочито Гл. Станојевић), гру-

³⁷ Сл. Мијушковић, *Никшићки кнезови Властелиновићи у млетачким дукалима и терминацијама* (ИЗ, 1956, XII, 1—2, 105—26); *Племе Никшићи у Морејском рату (1684—1699)*, (ИЗ, 1954, X, 1, 1—42); Гл. Станојевић, *Прилози о учешћу никшићког племена у Морејском рату* (ИЗ, 1962, XIX, 1, 65—75).

³⁸ *Један докуменат о учествовању митрополита Саватије Љубибратића у биткама Морејског рата* (ИЗ, 1953, IX, 1, 266—69); *Побједа Куча над Сулејман-пашом Скадарским 1688. године према актима Которског архива* (ИЗ, 1953, IX, 1, 285—88); *Писма владике Висариона и гувернера Зана Болице-Грбичића о побједи Комана над Турцима 1691* (ИЗ, 1953, IX, 2, 529—32); *Процес против Рада Вукова, сотоњићког кнеза 1688. године у Котору* (ИЗ, 1954, X, 2, 595—600).

³⁹ *Неколико података о породици Владиславића* (Историјски часопис IV, 1952—3, 247—50). — Држање Црногораца у морејском и другим турско-млетачким ратовима Станојевић је приказао и у својој често цитираној књизи *Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека*, Београд 1970, 496).

⁴⁰ Милош Милошевић, *Један „двобој“ Његуша са Доброћанима крајем XVII вијека* (ИЗ, 1959, XV, 2, 578—82); Борђе Миловић, *Одрази Карловачког мира на територијама Херцеговог и Рисна* (ИЗ, 1957, XIII, 1—2, 243—52).

дили су се да скицирају форме народног живота (са племенском и сеоском самоуправом) и да представе културу тог патријархалног друштва (В. Чубриловић⁴¹), али оно још није обрађено на основу чињеница које би се временски везале за само постојање таквог друштва у Црној Гори (Д. Живковић), и то зато што постоји индивидуални посед, иако је добро познато да у историјско време нигде није било друштва које је егзистирало само и искључиво на колективном власништву, као што се зна да индивидуални посед постоји од антике до социјализма, али да се карактеристике епохе дају не према таквом поседу него према доминантном облику власништва који битно ограничава индивидуални посед.

Ристо Ковијанић је вредно покупио и прокоментарисао помене црногорских племена у которској архивској грађи од XIV до XVI столећа; своју документацију објавио је у две књиге (1963, 1974). Велики је пропуст што сакупљени помени дубровачког архива о племенским скупинама (Б. Храбак) нису публиковани, а они су кудикамо бројнији и вреднији од которских, и указују на организацију Дробњака, Никшића, Бањана и суседних скупина нешто друкчију од оне племена у Црној Гори. Дубровачки подаци најбоље показују како долази до диференцијације у племену — кроз трговину стоком са приморским градовима-пијацама, а не од неког учествовања на црногорском збору (Д. Живковић) или прихода од глоба (јер су ове још у XVII веку убирали турски представници).

Васо Чубриловић се позабавио терминологијом племенског друштва (Београд 1959, 59), улазећи у лингвистичку генезу разних главарских кућа и њиховог социјалног положаја, и примењујући компаративну анализу термина у Црној Гори и у другим југословенским областима, а у којима је сачувано патријархално друштво. У својој студији „Периодизација историје Црне Горе у новом веку“⁴² В. Чубриловић је набацио различита питања племенског друштва, ослањајући се на публиковане научне резултате. Чубриловићево интересовање за племенско друштво још је непосредније дошло до изражаја у расправици „Постанак племена Куча“, дајући општи преглед развитка и користећи, на жалост, само обелодањену документацију.⁴³ На сличан начин је социолог старије школе Сретен Вукосављевић писао о организацији динарских племена (Београд 1959, 222), служећи се више етнографским методама него историјском грађом и показујући склоност да прихвати наводе народног предања. Са становништа архивског материјала, нарочито дубровачког, та

⁴¹ *Историја народа Југославије II*, Београд 1960, 717—61 (на основу старије литературе)

⁴² *Глас САНУ CCLV*, 1963, 83—140.

⁴³ *Зборник Филозофског факултета у Београду*, VII—1, 1963, 313—34.

књига је потпуно промашила (уосталом, то је у знатној мери случај и са обрадом племенских скупина од стране неких других старијих етнографа). За извесне елементе црногорска народна традиција је прихватљива, али у описивању догађаја, нарочито ратних, племенски човек није довољно објективан.

Посебно поглавље у проучавању племенског друштва представља положај цркве, у првом реду Цетињског Манастира. У својој расправи „Црковне баштине и властели црногорски у два црногорска документа из XVII века“ Б. Ђурђев расправља о позицији црквених добара у племенском друштву. С њим се, међутим, у тумачењу једног од тих аката није сложио Гл. Станојевић.⁴⁴ Тако је само комплетиран фронт разлика, почевши од објашњења установе црногорског збора. Своје гледање на настанак племена, несумњиво интересантно и привлачно, Б. Ђурђев је изложио у низу студија.⁴⁵

Судство племенског друштва Црне Горе тога времена обухватао је у свом истраживању Гл. Станојевић, и то посебно о казнама и умирном суду.⁴⁶ Правни историчар (родом из Војводине) Љубинка Богетић написала је чланак о „станку“ у Црној Гори у XVIII и XIX веку.⁴⁷

⁴⁴ ЈИЧ, 1964, 2, 15—36; 1964, 4, 108—14.

⁴⁵ Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена, Радови Научног друштва БиХ II, Сарајево 1954, 109—220; Нови подаци о најстаријој историји брдских племена, Историјски записи, књ. XVII, св. 1, Титоград 1960, 3—20; Територијализација катунске организације до краја XV вијека, Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 143—170; Постанак брдских, црногорских и херцеговачких племена, *Zgodovinski časopis* XIX—XX, Љубљана 1965—66, 187—195; Значај црногорског збора у XVII веку, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама, Београд 1974, 269—299; Црногорске спahiје, Гласник Одјељења друштвених наука Црногорске академије наука и умјетности, књ. II, Титоград 1977, 7—33.

Треба навести бар најзапаженије радове етнолога о истиј теми: III. Кулишић: Архаичко братство у Црној Гори и Херцеговини, Гласник Земаљског музеја, Сарајево 1957; Трагови архаичне родовске организације и питање балканско-словенске симбиозе, Београд 1963; О постанку и карактеру нашег братства, Преглед (Сарајево), бр. 2—3/1957; Балкански сулстрат у динарској родовској организацији, Годишњак АНУ БиХ XIII, Сарајево 1976; М. Варјактаревић, О балканским племенима, *Gjurmime albanologjike* (Приштина) III, 1966, 99—111.

⁴⁶ О судским казнама Паштровића (Историјски часопис V, 1955, 413—18); ИЗ, 1963, XX, 1, 138—40.

⁴⁷ ИЗ, 1962, XIX, 2, 279—91.

IV. — Еманципација Црне Горе испод турске власти у XVIII веку

Са појачаном борбом Црногораца против Турака повећало се и интересовање историчара за те борбе, које су последњих година XVIII века условиле ударање камена-темелца црногорској држави и коначном и пуном ослобођењу од османлијске власти. Различитост проблема, мноштво догађаја и богати портрети личности тога доба, као и обиље докумената, нарочито венецијанских, понукали су научнике да посвете изузетну пажњу том столећу црногорске прошлости. Данас можемо рећи да већ располажемо и једним чињенички попуњеним и синтетизованим прегледом целог периода историје Црне Горе од XV до XVIII века, са трећом књигом „Историје Црне Горе“, у којој је повест уже, тј. Старе Црне Горе (на 500 страна) обрадио Гл. Станојевић, а опис градских насеља са муслиманским живљем дао сарајевски професор Милан Васић, користећи и не баш многобројне турске изворе.

У проучавању црногорске повести XVIII века може се запознати више система него у испитивању истогa столећа других југословенских области које су биле под османлијском влашћу, код којих то доба управо представља најмање познат период. Ту је и један број посебних издања, тј. већих научних радова, у односу на чланке и прилоге много повољнији, тј. сразмерно има више књига, што би говорило да су истраживања доведена до стања веће зрелости и испитаности. Довољно је рећи да је сам Гл. Станојевић, осим периода владике Василија, цело то столеће обухватио са неколико књига и са двадесетак чланака.⁴⁸

Прве три и по деценије XVIII века испитивао је Гл. Станојевић у својој докторској дисертацији „Црна Гора у доба владике Данила“ (Цетиње 1955, 217). Основну документацију дали су Томићеви и други исписи из страних архива који се чувају у Архиву САНУ. У посебним поглављима расправљано је о истрази потурица, доласку Милорадовића у Црну Гору и о ратовању Црногораца 1711—1712. године, о два турска похода на Црну Гору 1712. и 1714, о млетачко-турским односима 1714—1718; краће је дат период од 1718. до 1735. године, а као посебне тематске целине обухваћени су друштво и црква. Аутора су посебно занимали унутрашњеполитичка проблематика и друштвени односи. Том потпериоду припада неколико Станојевићевих мањих радова, као и радови неких других научника.⁴⁹

⁴⁸ На прве деценије односе се чланци: *Један млетачки платни списак црногорских главара из 1715. године* (ИЗ, 1960, XVII, 4, 785—88); *Протокол о разграничењу између Венеције и Османског Царства у Боки Которској и Далмацији из 1721. године* (Гласник Цетињских музеја V, 1972, 5—44).

⁴⁹ *Архивски подаци о лицима „Горског вијенца“* (ИЗ, 1948, II, 1, 23—47); П. Шеровић, *Једна пресуда владике Данила и владике Стефана Љуб-*

Изузетну дискусију изазвало је питање о боју на Цареву лазу (712). Полазећи од млетачке грађе Станојевић је оспорио да је на познатом тесном земљишту могла бити одржана велика битка, о чему сведочи традиција; он је настојао да рашчлани и објасни то предање и на основу каснијих аката.⁵⁰ Старији историчар без стварне истраживачке рутине, Јован Вулетић, у свом тексту „Бој на Цареву Лазу“, расправљајући на ангажован начин, померио је догађаје у 1711. годину.⁵¹ Значајан чланак за хронику тих година дао је, на основу которских архивских записа, Сл. Мијушковић, о доласку руског емисара у Црну Гору 1711. године и о ратовању Црногораца против Турака на страни Русије. И он је ушао у полемику са Станојевићевим оспоравањем навода предања.⁵² И пре и после полемике објављени су о боју прилози Р. Драгићевића⁵³ и П. Шеровића⁵⁴. Дискусија се поново разгорела радом Николе Вукчевића (1968).⁵⁵

Историји Црне Горе средње трећине XVIII столећа такође је посвећено више радова писаних на основу нових архивских података. Држање Црногораца и Брђана за време рата Аустрије и Русије против Османлија (1737—39) обрадио је Гл. Станојевић. Он је приказао и један покушај нормализовања млетачко-црногорских односа средином XVIII века и једно обраћање Г. Радоњића руском двору (1758).⁵⁶ На ту страну односи се и прилог Б. Павићевића у коме је описао мисију митрополита Василија Петровића у Русију 1765—66. године.⁵⁷ Везе Црне Горе са

братрића године 1719 (ИЗ, 1956, XII, 1—2, 305—7); Р. Ковијанић, *Помен о прадједу владике Данила* (ИЗ, 1959, XV, 2, 561—63); Б. Павићевић, *Печати црногорских старјешина са почетка XVII вијека* (Гласник цетињских музеја VIII, 1975, 5—26). — Вид. и: Р. Драгићевић, *Неколико старих печата* (Старине Црне Горе, Цетиње 1963, 67—8).

⁵⁰ Поново о Цареву Лазу (Историјски гласник, 1956, 1—2, 146—51); *Један докуменат о Цареву Лазу* (ИЗ, 1960, XVII, 1, 137—9); *Нови подаци о турско-црногорском рату 1712. године* (ИЗ, 1973, XXX, 1—2, 159—61); *Осврт на рад Николе Вукчевића у ИЗ*, 1968, XXV, 4, 657—67.

⁵¹ *Споменик САНУ*, CVI, 1956, 9—35.

⁵² *Догађаји у Црној Гори од појаве Милорадовића до Хуман-пашиног похода (1711—1714)*, (ИЗ, 1955, XI, 1—2, 173—214); *Још увијек о Цареву Лазу* (Историјски гласник, 1959, 1—2, 149—53).

⁵³ *Два записа о борби на Цареву Лазу* (ИЗ, 1949, III, 5—6, 289—91); *Неколико помена о боју на Цареву Лазу* (ИЗ, 1960, XVII, 2, 351—69). — Драгићевић је о Цареву лазу писао и на почетку свог истраживачког рада (*Записи*, 1928, III, 3, 135—41).

⁵⁴ *О запису о бици на Цареву Лазу из манастира Савине* (ИЗ, 1949, III, 5—6, 286—88).

⁵⁵ *Питање боја на Цареву Лазу*, Београд 1968; *Осврт на неке примједбе др Глигора Станојевића* (ИЗ, 1969, XXVI, 4, 655—72); Б. Михаиловић, *Неке примједбе...* (ИЗ, 1968, XXV, 4, 675—76).

⁵⁶ ИЗ, 1962, XIX, 3—4, 377—98; ИЗ, 1967, XXIV, 1, 171—76; ИЗ, 1954, X, 1, 231—36.

⁵⁷ *Историјски гласник*, 1962, 1—4, 51—68. — *Путовање архимандрита Василија Петровића у Венецију* приказао је Гл. Станојевић (ИЗ, 1958, XIV, 1—2, 272—84).

Русијом за цело раздобље од друге половине XVI до конца XVIII века (па и даље) означио је још одмах после другог светског рата (на жалост, без нове истраживачке документације) Јагош Јовановић.⁵⁸ Исти писац, као што је познато, аутор је у своје време готово званичног, иако хроничарски и некритички писаног фактографског прегледа „Стварање црногорске државе и развој црногорске националности“ (Цетиње 1947, 445). У XVIII веку почињу да се стварају и везе са удаљенијим јужнословенским областима, на пример са Војводином.⁵⁹ О контактима са православнима у суседној Боки (1764) говори један други прилог.⁶⁰ Доба занимљивог владике Василија Петровића уобличио је у посебној књизи Гл. Станојевића, но она, на жалост, још није обелодањена.^{60а}

После смрти владике Василија Црногорцима се натурао узурпатор Шћепан Мали (1767—73), о коме су се проносиле гласине да је руски цар Петар III. Све до Станојевићеве монографије (Београд 1957, 103) о овом самозванцу — који је остварио оно што је историјска ситуација у Црној Гори налагала, не кршећи постојеће мисли традиције, али примењујући силу да би се одржао и да би се засновали основи за стварање наплетменске власти — писало се само фрагментарно, истржући појединости из његовог живота или осветљавајући његове односе према овој или оној држави. Грађе, међутим, о тој атрактивној личности, било је довољно објављено, и из Венеције (Ш. Љубић, 1870) и из неких наших архива на италијанском језику (Антољак, 1949; П. Шеровић⁶¹). Станојевићев први истраживачки рад (1951) такође је био везан за овог наметника. После објављивања монографије он је проширио сазнања о интересовању о Шћепану у Венецији, Бечу, Цариграду и Петрограду.⁶² Тим годинама посветио је Гл. Станојевић прилошчић о Василију Бркићу у Црној Гори 1768. године.⁶³ Петар Станојевић је, пак, писао о ратном стању између Црне Горе и Турске 1756. године.⁶⁴

⁵⁸ ИЗ, 1948, II, 3—4, 139—60. и 5—6, стр. 249—58; III, 3—4, 12—33; IV, 1—3, 30—36.

⁵⁹ Веља Михаиловић, *Прилог историји односа Црна Гора—Војводина у XVIII веку*, ИЗ, 1960, XVII, 4, 804—7.

⁶⁰ Сл. Мијужковић, *Повод и посљедице једне посланице владике Саве православцима у Котору* (ИЗ, XVI, 3—4, 186—91).

^{60а} У међувремену књига Гл. Станојевића о владици Василији Петровићу изашла је из штампе (напомена Редакције).

⁶¹ П. Шеровић, *Неколико вијести о Шћепану Малом из Архива у Херцег-Новом* (ИЗ, 1955, XI, 1—2, 369—71).

⁶² *Појава Шћепана Малог у Црној Гори и интересовање страних држава за њега* (Историјски гласник, 1951, 1—2, 96—107; ИЗ, 1958, XIV, 1—2, 81—93).

⁶³ *Историјски преглед*, 1954, 2, 63—66.

⁶⁴ ИЗ, 1960, XVII, 2, 314—21.

Историја Црне Горе пред стварање црногорске државе, тј. од Шћепана до битке на Крусима, била је релативно добро обрађена већ првих послератних година. Већ за првих осам година објављено је пет општих студија у виду књиге, колико тада није написано ни мањих, делимичних истраживања о том времену. Три рукописа, истина, остала су из предратних дана. Књига Душана Вуксана „Петар I Петровић Његош“ (Цетиње 1951, 369) (без научног апарата) није дала усредсређено излагање према проблемима, него се држи хронологије збивања, представљајући систематизован резиме онога што је писац раније публиковао у *Записима*. Већ кад је књига изашла из штампе била је застарела не само по документацији него још више по начину обраде. У свом делу „Спољна политика Петра I Петровића Његоша“ (1784—1830) (Цетиње 1950, 338) Душан Лекић је, на основу бечке грађе коју је донео Вл. Ђорђевић уз нешто француске документације, пошао од тога да је Петар I од свог завлаичења водио спољну политику Црне Горе, и то сасвим независно од унутрашњих догађаја; кад је, пак, о овима писао, узимао је за стварно оно што је била само владичина жеља; ни доношење докумената у целини није придонело извлачењу нових закључака. „Црна Гора у доба Петра I и Петра II“ (Београд 1951) Петра Поповића за време од 1796. године дала је само преглед најважнијих догађаја и нема истраживачки карактер. Млади правници-марксистички пришли су проблематици са другог становишта, трудећи се, колико је то било могуће на основу приступачне грађе, да укажу на друштвена збивања као израз односа одређених друштвених снага. Томица Никчевић⁶⁵ и Бранко Павићевић⁶⁶ поклањају више пажње главарском реду (који је у великој већини представљао и зеленашки слој) и налазе да се један од разлога за сукоб између владике и гувернадуре налази управо у томе што су оба чиниоца била заинтересована за стварање државне организације.

На плану спољне политике истраживања су била усмерена на два основна питања — на политичке односе с Аустријом и на односе са скадарским пашом Махмутом Бушатлијом, који је у то доба постао средишна фигура у западном делу Османлијског царства на Балкану. Васо Чубриловић у чланку „Црна Гора и руско-аустријски договор о подели Турске“⁶⁷ истакао је значај те проблематике посебно за унутрашњи политички живот Црне Горе. Став Венеције у погледу аустро-црногорских односа обухватио је Гл. Станојевић. Он је обратио пажњу и на реаговање Дубровника према почетним аустријским акцијама у Црној Го-

⁶⁵ *Политичке струје у Црној Гори и стварање државе у XIX веку*, Цетиње 1953.

⁶⁶ *Стварање црногорске државе*, Београд 1955.

⁶⁷ *Глас САНУ*, CCV, 1961, 171—96.

ри.⁶³ Односи Црне Горе и Махмута Бушатлије предмет су бројних радова, заснованих на разноликој документацији, што омогућава да се подаци упоређују и да се добро упозна сама личност Махмут-паше. Ти радови би били: Ђ. Миловић: „Махмут-пашине акције и одметање од Порте у светлости досад непознатих докумената“⁶⁹; Б. Петковић: „Махмут-паша Бушатлија од 1787. до 1796“⁷⁰; М. Спахо: „Скадарски мутесариф Махмут-паша Бушатлија“⁷¹; Гл. Станојевић: „Поход Порте против Махмут-паше 1787. године“⁷²; А. Лаиновић: „Француска штампа о Махмут-паши Бушатлији и Црној Гори с краја XVIII вијека“⁷³; В. Винавер: „Црна Гора, Скадар и Дубровник с краја XVIII века“⁷⁴. О првом походу Бушатлије на Црну Гору и о боју на Мартинићима писао је, на основу млетачке документације, Б. Павићевић⁷⁵. Извештаје о бојевима Црногораца са Махмут-пашом објавио је још 1951. године Трифун Ђукић.⁷⁶

За проучавање унутрашњег политичког стања занимљива је књижица Љ. Дурковић-Јакшића „Димитрије Вујић“ (Цетиње 1950, 52), написана на основу нове грађе из Вујићеве оставштине. Као и Д. Вуксан, писац држи да Вујићеве идеје о обнављању српске државе нису биле без значаја, али да Вујић није успео јер се налазио на страни оних који су губили. Чланак Сл. Мијушковића „Политички маневри гувернадуре Јована Радоњића“⁷⁷, рађени на основу которске грађе, користан је посебно за питање доласка аустријске мисије на челу са Паулићем. Извесном броју мање значајних личности посвећени су прилози биографског карактера.⁷⁸ Међу њима одваја се Чубриловићев рад о Теодосију Мркојевићу.⁷⁹

⁶³ ИЗ, 1955, XI, 39—64; ИЗ, XIV, 94—112.

⁶⁹ ИЗ, XIV, 285—95.

⁷⁰ ИЗ, XIII, 211—42 (на основу преписа шпанске архивске грађе у Архиву САНУ).

⁷¹ ИЗ, XX, 669—81.

⁷² ИЗ, XXI, 119—43.

⁷³ ИЗ, 1955, XI, 339—44.

⁷⁴ ИЗ, 1956, XII, 1—2, 42—77.

⁷⁵ *Историјски гласник*, 1956, VI, 133—67.

⁷⁶ ИЗ, 1951, 480—87.

⁷⁷ ИЗ, 1953, IX, 1, 161—82.

⁷⁸ Јанко Лопчић, *Ко је поријеклом Вук Раслапчевић* (ИЗ, 1952, VIII, 1—3, 165—66); Милош Милошевић, *Интервенција владике Висариона Бајице у једном процесу у Котору* (ИЗ, 1959, XV, 2, 275—78); Сл. Мијушковић, *Заоставштина владике Висариона Бориловића-Бајице* (ИЗ, 1956, XII, 1—2, 303—5); Ђ. Миловић, *О једној интересантној пресуди владике Саве Петровића у спору Бијељана и Крушевчана* (ИЗ, 1963, XX, 1, 128—35); Стјепчевић-Ковијанић, *Неколико података о Томашу Мартиновићу* (ИЗ, 1953, IX, 2, 522—28); Гл. Станојевић, *Ђорђе Владањи* (*Историјски гласник*, VII, 1957, 367—74).

⁷⁹ *Зборник Филозофског факултета у Београду*, III, 1955, 197—230.

Станојевићева књига „Црна Гора пред стварање државе“ (Београд 1912, 352) разрађује тезу о дубокој кризи племенског живота управо у доба кад је Црна Гора имала да се супротстави скадарском паши. Он је указао на то да су и спољнополитички услови наметали потребу постојања државе, те ће настала држава још извесно време толерисати племенски партикуларизам. Станојевића посебно занима како су племенску кризу решавала два тада најзначајнија актера у Црној Гори — гувернадур и владика. Гувернадур Радоњић је мислио да средства за решење племенске кризе нађе на страни, у првом реду у Аустрији. Супротно њему, владика Петар I се ослањао на општецрногорски збор, а у спољној политици није се приволео аустријском ривалу Русији, него се држао народа, путујући по земљи, мирећи завађена братства и племена и припремајући масе на отпор Турцима. Владика је, дакле, тачније уочио да је стање у народу такво да се криза племенског друштва може решити и сопственим средствима.⁸⁰

V. — Православна црква у Црној Гори у XVI—XVIII веку

Иако су старешине православне цркве у Црној Гори, владике, од XVII века биле најутицајније личности земље, Црна Гора није била теократска друштвена (или државна) заједница. Занимљиво је да су владике доста увођене у историографију као земаљски поглавари, док на организацију саме цркве и положај владика у њој истраживачи нису обраћали већу пажњу, чак ни пре 1941. године.

У свом есеју „Улога цркве у старијој историји српског народа“ (Сарајево 1964) Б. Ђурђев се осврће и на Црногорце (као нацију чија је етничка основа заједничка са оном Срба), али се не бави посебним испитивањем статуса и склопа цркве у Црној Гори. У том делу Ђурђев је само разрадио оно што је већ рекао у „Историји народа Југославије“ (књ. II, 1960), додајући фактографију преузету из специјалних прегледа црквених историчара, у првом реду Ђоке Слијепчевића („Историја српске православне цркве“, књ. I, Минхен 1963). Ђурђев и даље инсистира на феудалном карактеру српске цркве, што оспорава В. Чубриловић⁸¹, који налази да је она тада тај карактер изгубила и демократизовала се.

Међуцрквеним положајем Цетињске митрополије бавио се специјалиста Јб. Дурковић-Јакшић, дошавши до закључка да је

⁸⁰ Том периоду посвећен је Станојевићев прилог *Којег дана 1785. године је Махмуд-паша освојио Цетиње* (Весник Војног музеја IV, 208—11).

⁸¹ *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века* (Зборник Филозофског факултета у Београду, V-1, 1960).

она била доста самостална у односу на Цариград.⁸² На основу документације Ватиканског архива Јован Радоњић описао је рад на унији на Црногорском приморју, које је спадало под јурисдикцију цетињског владике, и то у првој половини XVII века.⁸³ Око владике Мардарија повела се мала дискусија, јер је Радоњић некритички пренео изворни податак да је овај био Македонац, што је аргументовано побио Р. Драгићевић.⁸⁴ Треба поменути и прилог Д. Берића „Да ли је одржан сабор у манастиру Морачи 1648. године“⁸⁵ и Мијушковићево објашњење повода и последица посланице владике Саве од октобра 1764. православнима у Боки.⁸⁶

VI. — Привредна прошлост, историја градских насеља и миграциона кретања

Већ је констатовано да је минимално рађено на економској историји Црне Горе. Одмах треба указати да су извори за ту проблематику релативно ретки и не баш значајни, те не долази у обзир њихово статистичко представљање, него се могу давати само наративно усмерени прилози о трговинским везама појединих градских насеља или племенских старешина са главним пијацама у приморју (Котор, Дубровник, Бар). У том смислу су, углавном на основу дубровачких архивалија, радили Вук Винавер⁸⁷ и Б. Храбак⁸⁸. Значајан је рад В. Винавера на проучавању монета које су биле у оптицају у Црној Гори у посматраном раздобљу.⁸⁹ Вредан је чланак Амброза Капора о црногор-

⁸² ИЗ, 1953, IX, 1, 62—89. и исправке и допуне: ИЗ, 1954, X, 2, 612—15.

⁸³ ИЗ, 1954, X, 2, 305—9. — Нешто материјала има и у великој Радоњићевој монографији о папској курији и јужнословенским земљама.

⁸⁴ ИЗ, 1954, X, 2, 406—12; ИЗ, 1955, XI, 1—2, 243—52. — Р. Драгићевић је објавио белешку *Један поклон владике Саве Петровића епископу Проконију Поповићу* (ИЗ, 1950, V, 1—3, 133—134).

⁸⁵ ИЗ, 1959, XV, 2, 563—571.

⁸⁶ ИЗ, XVI, 3—4, 186—191.

⁸⁷ *Трговина Бара, Бијело Поља и Подгорице са Дубровником (1720—1760)* (ИЗ, 1953, IX, 2, 458—80); *Херцеговачка трговина са Дубровником почетком 18 века* (ИЗ, 1955, XI, 1—2, 65—94).

⁸⁸ *Подгоричани трговци XV, XVI и XVII вијека према которској и дубровачкој грађи* (ИЗ, 1973, XXI, 3—4, 255—270).

⁸⁹ *Прилози историји новца у нашим земљама* (ИЗ, 1962, XIX, 3—4, 437—455). — Те резултате писаца је пренео и у свој преглед монета у југословенским земљама 1500—1800.

ском дувану на дубровачком тржишту од краја XVII до почетка XIX столећа.⁹⁰

Кад је у нашим предузећима уведено самоуправљање и кад се настојало на јачању комуналног уређења изгледало је да ће Црна Гора предњачити у обради прошлости својих градских насеља. После „популарно-научне скице“ прошлости Титограда Андрије Лаиновића (Цетиње 1950), јавио се географ Илија Радуловић, опет са општим прегледом без нових података.⁹¹ На жалост, такав стил скупљања већ познатих чињеница негују и други црногорски географи код изучавања својих градских насеља. Б. Храбак је пошао другим путем, па је прошлост Пљеваља истражио на основу дубровачких докумената до почетка XVII века. На сличан начин он је из истог великог и познатог изворишта изнео податке о пословним људима данашњег Бијелог Поља у другој половини XV и у првој половини XVI века.⁹² На жалост, те иницијативе нису (осим у Пљевљима и на Цетињу) прихваћене у континенталном делу СР Црне Горе. Тиме је смањена могућност рада на привредној историји, јер локална историја је увек пре свега економска и културна.

Миграције су врло важна страна црногорске прошлости, и то мање по доласку становништва у Црну Гору него по одласку увећаног живља из сиромашне земљице на друге стране. За новије раздобље та исељавања је исцрпно и добро обрадио Ђ. Пејовић. За старију повест постоје само фрагментарне обраде, већ према већим групама архивских података. На демографске промене историјске Херцеговине током XV столећа упозорио је Б. Храбак у свом раду о Пљевљима. На основу млетачке грађе установљено је пресељавање Црногораца у Задар, околину Брибира, у Истру, али и у Краљевину двеју Сицилија.⁹³

⁹⁰ ИЗ, 1976, XXIII, 67—87.

⁹¹ Титоград, прошлост и развитак (Зборник радова V конгреса географа ФНРЈ, Цетиње 1959).

⁹² ИЗ, 1955, 1—2, 1—38; Пословни људи Полимља (1350—1700), Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића III, Пријеполје 1976, 246—250.

⁹³ С. Антољак, Неколико података о досељењу Црногораца у Задар и околицу Брибира (ИЗ, 1951, VII, 10—12, 464—68); Гл. Станојевић, Насељавање Истре у XVII вијеку с освртом на исељавање Црне Горе и Црногорског приморја (ИЗ, 1965, XXII, 3, 429—67); Гл. Станојевић, Покушај Млетчана да преселе нишкићко племе 1670. године (ИЗ, 1974, XXXI, 1—2, 141—2); Гл. Станојевић, Сеобе Црногораца у Краљевину двеју Сицилија средином XVIII вијека (Гласник Етнографског института IX—X, Београд 1961, 171—77).

VII. — Питање здравства у Црној Гори XVI—XVIII столећа

Као што се могло запазити, на прошлости здравства у југословенским земљама ради се веома много у социјалистичким условима. Историјчари као лаици у медицинској науци могли су само да саопште податке о епидемијама заразних болести, које, разуме се, нису биле без значајних последица у свеколикој стварности историјског тренутка. Може се чак установити да је Црна Гора добила пре стартни преглед здравствене културе него веће и развијеније југословенске земље, и то радом Јована Кујачића.⁹⁴ Преглед кужних редњи у балканским областима под османлијском влашћу дао је Б. Храбак за период 1450—1600, али ту Црна Гора није много присутна.⁹⁵ Вести о куги у Црној Гори у првој половини XVII века саопштио је Гл. Станојевић,⁹⁶ а за следеће столеће познати специјалиста Реља Катић⁹⁷. Белешку о фрагменту једног необјављеног рукописа о црногорској народној медицини дао је Сл. Мијушковић.⁹⁸

VIII. — Неки аспекти културне историје Црне Горе (XVI—XVIII век)

Широки комплекс питања који се односи на културну прошлост обрађиван је у Црној Гори крајње неуједначено, као и у осталим југословенским и другим земљама. Сиromaштво и друштвена заосталост Црне Горе нису нудили ширу лепезу питања са подручја културног живота, бар са становишта уобичајеног третмана, пре свега описивања уметнина и рада културних установа. Изузетно се много писало о црногорском штампарству, радовима Р. Драгићевића, Ђорђа Радојичића и других.⁹⁹ То је, очигледно, приоритетно подручје црногорске културе.

⁹⁴ Прилози историји здравствене културе Црне Горе до краја 1918. године, Београд 1950.

⁹⁵ Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године (Историјски гласник, 1957, 1—2, 19—37).

⁹⁶ ИЗ, 1964, XXI, 4, 756—58.

⁹⁷ ИЗ, 1959, XVI, 3—4, 167—80. — Види и његов рад о мерама за сузбијање епидемије на Црногорском приморју у периоду од XV до XVIII века (ИЗ, 1958, XIV, 1—2, 69—80).

⁹⁸ Гласник цетињских музеја, VII (1974), 203—6.

⁹⁹ Р. Драгићевић, Црнојевића штампарија и двор на Цетињу средином XVII вијека (ИЗ, 1953, IX, 2, 532—34); Р. Драгићевић, Црногорске штампарије 1493—1918 (ИЗ, 1956, XII); Ђ. Радојичић, Библиотека на Цетињу

О ћириличким рукописима по манастирима црногорског дела Санџака писао је у два наврата Владимир Мошин.¹⁰⁰

Историчари ликовних уметности, архитектуре и музике Црне Горе, за разлику од својих колега у севернијим југословенским областима, нису имали прилике да се више искажу.

О црногорској народној ношњи и оружју с краја XVIII и из прве половине XIX века писао је, према архивским подацима, Р. Драгићевић.¹⁰¹

Пренос млетачке поште од стране Црногораца и преко Црне Горе такође је често додириван, на основу млетачке грађе, у радовима Гл. Станојевића и других.¹⁰²

Као што се види, у току последњих 30 година на раздобљу историје Црне Горе од краја XV до краја XVIII века радило се веома много, иако неуједначено. Тај део прошлости наглашено је обрађиван, што је сасвим разумљиво јер су у то доба решавана врло купна питања црногорске историје. Тај период је за Црну Гору и даље много значајнији него што је турско-аустријско-млетачки период важан за друге јужнословенске земље. Због опште тенденције млађих научних радника да се пребацују на проучавање XX века, већ у последњој деценији израже-

1638. године (ИЗ, 1954, X, 1, 237—8); Ђ. Радојичић, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV—XVII в.)* (ИЗ, 1950, VI, 7—9, 255—70); Ђ. Радојичић, *Књига на пергаменту из штампарије Божидара Вуковића* (ИЗ, 1950, VI, 7—9, 354—56); Ђ. Радојичић, *Пахомије „от Црнице Гори от Реке“* (ИЗ, 1954, X, 1, 225—27); Ђ. Радојичић, *Слика цркве у Октогљу петогласнику из штампарије Црнојевића* (Гласник САН, I, 1949, 1—2, 172); Ђ. Радојичић, *О штампању књига у Црној Гори у XV и XVI веку* (Гласник САН, I, 1949, 1—2, 192—3); Ђ. Радојичић, *О старим српским рукописима и штампаним књигама у Сарајеву, Цавтату, Острогу, Савини, Цетињу и Ободу* (Гласник САН, I, 3—4, 1949, 548); Ђ. Радојичић, *Археолошки подаци о штампарији Црнојевића* (Гласник САН, II, 1950, 1, 161); Ђ. Радојичић, *Слова са Обода* (ИЗ, 1950, V, 1—2, 23—27); Ђ. Радојичић, *О натпису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним утицајима Запада и Истока у Дукљи* (Летопис Матице српске, књ. 389, VI/1962, 562—68); С. Антољак, *Да ли је у Острогу постојала штампарија 1581. године* (ИЗ, 1976, XXXIII, 1, 63—66); Нико С. Мартиновић, *Штампарије Франческа Андреоле; Д. Медаковић, Графика српских штампаних књига*, Београд 1958, посебна издања САНУ, 309.

¹⁰⁰ ИЗ, 1958, XIV, 1—2, 235—60; ИЗ, 1961, XVIII, 681—708.

¹⁰¹ Гласник Етнографског музеја на Цетињу II (1962), 23—56.

¹⁰² ИЗ, 1965, XXII, 1, 153—58; Архив ПТТ, XII, 5—12; Архив ПТТ, XVII, 1972, 181—84; Архив ПТТ, XVIII, 1973—4, 189—200; В. Соколов у Архив ПТТ, IX, 1963, 5—39.

но је губљење у кораку, тим пре што стручњака који би могли радити на страниј архивској документацији, изузев оних у Босни, није ни раније било. Том констатацијом треба да се позабаве надлежне установе у Републици.

У оствареним историографским резултатима удео *Историјских записа* је веома наглашен. Око 80% свих написа објављених у периодици отпада на чланке и прилоге публиковане у том часопису. То несумњиво треба истаћи поводом 50-годишњег свођења биланса, како би се у тематском и у погледу обраде периода избегле изражене диспропорције.

Bogumil Hrabak

L'HISTORIOGRAPHIE D'APRÈS-GUERRE SUR LE MONTÉNÉGRE DE LA FIN DU XVe SIÈCLE A LA FIN DU XVIIIe SIÈCLE ET LA PARTICIPATION DES „ISTORIJSKI ZAPISI“ EN LA MÊME

Resumé

Lors de l'appréciation de l'activité historiographique d'une intégralité historique dans un temps déterminé il faut penser à plusieurs indices existants. Tout d'abord, parmi les plus importants sont les conditions socio-politiques générales et scientifico-organisatrices, la qualité et la quantité de la production exploratrice, la disposition de temps et thématique de la production, la position initiale et la question de la continuité scientifico — idéologique par rapport à l'historiographie précédente, les possibilités éditrices, aussi l'élargissement et l'embrassement de la documentation de source, quelles sont les réponses données à quelques demandes méthodologiques spécifiques concernant les sources, comment se présentent les cadres de recherche etc.

Quoique les conditions générales socio-politiques et scientifico-organisatrices étaient très favorables, les gens au Monténégro pouvant travailler surtout à la documentation étrangère qui dominait à ce période là, ne se sont pas mis à l'oeuvre à l'exception de quelques travailleurs à Kotor et quelques historiens juridiques (pour le XVIIIe siècle). Dans de telles conditions une seule circonstance heureuse furent les „Zapisi“ par lesquels, dans une certaine mesure, les efforts des gens hors du Monténégro furent coordonnés, souvent de ceux de naissance de la république.

Pendant les trois dernières décades il en est fait dans le domaine scientifique observé au moins trois fois de plus d'autant qu'il a été donné à la science pendant tout le période d'auparavant.

Bien entendu, cette proportion ne peut pas être la même quand il se fait de l'enrichissement avec des faits fondamentaux car, les contours de base du passé monténégrin étaient connus même avant l'année 1941. Pourtant, maintenant nous savons incomparablement plus, mieux et plus claire. Si l'on ferait une analyse des articles publiés dans les „Istorijski zapisi“ on verrait que jusque l'année 1955 il y en étaient publiées 48, de 1956 à 1966 55 et pendant les dernières dix années seulement 12 oeuvres. L'état au début des recherches de la dite période au Monténégro, dans les premières années d'après-guerre, était beaucoup plus favorable que dans la plupart de nos autres contrées où l'on savait, à ce temps, incomparablement moins sur le XVIe, XVIIe et XVIIIe siècle.

L'auteur a disposé les citations et les donations des caractéristiques générales des oeuvres dans les unités suivantes: émission des sources, période de la fin du XVe siècle à la fin du XVIIe siècle (histoire politique), société tribale du Monténégro du XVIe — XVIIIe siècle, émancipation du Monténégro sous le pouvoir suprême ottoman au XVIIIe siècle, l'église orthodoxe au Monténégro du XVIe — XVIIIe siècle, passé économique, histoire des agglomérations urbaines et mouvements de migration.

L'auteur a signalé que la production n'a pas embrassé également tous les sous-périodes et toute la thématique. Le XVIIIe siècle et l'histoire politique eurent la plus favorable situation tandis que le XVIe siècle et le passé économique eurent une situation considérablement pire. Cette période pour le Monténégro est encore toujours plus caractéristique que la période turco-autrichienne-venetienne pour les autres contrées yougoslaves. Dans le résultats historiographiques réalisés la part des „Istorijski zapisi“ représente environ de 80% de tous les articles publiés pendant cette période.